
 LIBRI GEDANENSES XXXIV

ARKADIUSZ WAGNER

 JAN WALTER Z CHOJNIC
 JAKO PREKURSOR GDAŃSKIEJ TRADYCJI
 SUPEREKSLIBRISU

Wyróżniającą się postacią w kręgu dawnych bibliofilów gdańskich był Jan Walter z Chojnic (ur. około 1445, zm. 30 października 1512 roku), wikariusz a później proboszcz kościoła pw. św. Piotra i Pawła oraz sekretarz Rady Miejskiej Gdańska. Był on właścicielem stosunkowo bogatego księgozbioru, złożonego głównie z dzieł teologicznych i z zakresu prawa, spośród których do dziś zachowało się ponad dwadzieścia inkunabułów. Jako pierwszy sylwetką tego zbieracza zainteresował się Otto Günther, publikując w latach dwudziestych XX wieku teksty poświęcone dziejom biblioteki kościoła Mariackiego w Gdańsku, w tym zwłaszcza przechowywanemu w niej zespołowi kodeksów rękopiśmiennych¹. Analizując zagadnienie proveniencji oraz autorstwa opraw chroniących owe księgi, badacz zwrócił uwagę na charakterystyczny „tłok własnościowy” (Besitzstempel) wyciśnięty na paru woluminach. Na podstawie inicjałów „i” (odczytanego jako „J”) oraz „W”, wspartych zapiskami własnościowymi wewnątrz ksiąg, motyw ten powiązał z Janem Walterem². Po II wojnie światowej poświęcano Walterowi uwagę w różnorodnych tekstach o m. in. kolekcji inkunabułów z PAN Biblioteki Gdańskiej (wcześniej Biblioteki Miejskiej w Gdańsku)³, zabytkowych oprawach z tychże zbiorów⁴, historii kultury książki

¹ O. Günther, *Aus der Geschichte und dem Inhalt der Bibliothek der Danziger Marienkirche*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins“ Jhg. 20 (1921) Nr 2, s. 13; tenże, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921 (*Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, Bd. 5), s. 52–53, il. 5.

² O. Günther, *Aus der Geschichte...*, s. 13; tenże, *Die Handschriften...*, s. 52–53, il. 5.

³ H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954, s. 15, 309, nr kat. 229, 407, 578, 613 i in., tabl. XXIV; B. Gryzio, *Muzeum czarnej sztuki. Katalog inkunabułów PAN Biblioteki Gdańskiej*, Gdańsk 2012, nr kat. 715 (19), 729 (32), 750 (53).

⁴ E. Ogonowska, *Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, Gdańsk 1993, s. 9, tabl. 14–14a; też, *Oprawy gdańskie XV–XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” t. 15/16 (1998), s. 178; też, *Oprawy książkowe*, [w:] *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wiek. Eseje*, red. nauk. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 216; *Książki – elegantki. Katalog wystawy*, oprac. M. Otto, D. Binkowska, A. Więcek, Gdańsk 2014, nr kat. 4.

w Prusach i Gdańsku⁵ oraz na obszarze Królestwa Polskiego⁶, czy w końcu w opracowaniach biograficznych⁷.

Jedną z cech księgozbioru Jana Waltera przyciągającą uwagę badaczy była bogata forma opraw stanowiących reprezentatywne przykłady gdańskiego introligatorstwa późnogotyckiego przełomu XV i XVI wieku. Wedle ustaleń poczynionych przez Günthera, oraz Helenę Jędrzejowską i Marię Pelczarową, pochodzą one z przynajmniej trzech anonimowych pracowni. Pierwszą z nich był „Warsztat 1” – według starszej, niemieckiej nomenklatury identyfikowany z „Introligatorem Smoka Mł.” (Jüngerer Drachenbuchbinder) – działający od około 1460 do 1500 roku. Posługiwano się w nim skonwencjonalizowanym zasobem co najmniej kilkunastu narzędzi zdobniczych, wśród których wyróżnia się romboidalny tłok z wyobrażeniem nagiej niewiasty i małpy oraz para kwadratowych tłoków z popiersiowymi wizerunkami mężczyzny (prawdopodobnie Murzyna z przepaską na głowie) oraz kobiety (?) w czepcu⁸. Druga pracownia „Warsztat 2” – „Introligator Rozet” (Rosettenbuchbinder) – była czynna między około 1480 a 1500/05 rokiem, a wykorzystywano w niej m.in. podobne jak wyżej tłoki z przedstawieniami kobiet (zapewne personifikacji), dwa tłoki z motywem drzewa życia – *arbor vitae*, ale też charakterystyczny tłok ze sceną oszczenia jelenia przez zwierzęta symbolizujące złe moce (m.in. psy lub wilki, wąż, sowa, małpa i jaszczurka)⁹. Ostatnia z pracowni: „Warsztat 3” – według niemieckiego badacza „Introligator pnącza i konara” (Rankenstabbuchbinder) – działał na przełomie XV i XVI stulecia. W zasobie jego narzędzi eksponowaną rolę odgrywały trzy tłoki ornamentalne z tzw. drzewem życia (pnączem i konarem)¹⁰ oraz szereg floralnych i zoomorficznych motywów wpisujących się w wokabularz europejskiego zdobnictwa późnogotyckiego¹¹.

⁵ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976, s. 36, il. 6; E. Rozenkranz, *Najstarszy pomorski supereklibris, czyli słów kilka o chojnickim bibliofilu z XV wieku*, „Kaszëbë” 1959 nr 10, s. 11; M. Pelczar, *Nauka i kultura w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, przedm. G. Labuda, Warszawa 1969, s. 513, il. 474; Z. Nowak, *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Kopernika*, Toruń 1972, s. 82; tenże, *Konrad Baumgart i początki sztuki drukarskiej w Gdańsku w XV wieku*, Gdańsk 1998, s. 28, il. 24; *Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN*. Muzeum Zamkowe w Malborku, oprac. H. Dzienis, Malbork 1998, nr kat. 4; J. Tondel, *Inkunabuły w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń–Pelplin 2007, s. 153.

⁶ A. Wagner, *Supereklibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 132–133, il. 41, tabl. III.

⁷ H. Jędrzejowska, *Walter Jan*, [w:] *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 937; Z.L. Pyszczółkowska, *Walter Jan z Chojnic*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 407–408;

⁸ O tej pracowni m.in.: O. Günther, *Aus der Geschichte...*, s. 12–13; tenże, *Die Handschriften...*, s. 44–48, tabl. III, VII; Z. Nowak, *Początki...*, s. 99; E. Ogonowska, *Oprawy...*, nr kat./il. 5, 6.

⁹ Np.: O. Günther, *Die Handschriften...*, s. 48–53, tabl. IV, VIII; Z. Nowak, *Początki...*, s. 99; J. Tondel, *Inkunabuły...*, s. 168, il. nie num., tabl. XXVI–XXVII.

¹⁰ Problem wymowy symbolicznej tego ornamentu w późnym średniowieczu i renesansie omówiłem w artykule pt. *Gotycki ornament chrystologiczny „arbor vitae” na tle zdobnictwa introligatorskiego w Europie i Polsce w XV–XVI wieku*, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki. Studia z historii sztuki*, red. J. Daranowska-Łukaszevska, A. Dworzak, A. Betlej, Warszawa 2015, s. 119–131.

¹¹ O tym warsztacie np.: O. Günther, *Aus der Geschichte...*, s. 13; tenże, *Die Handschriften...*, s. 53–55, tabl. V, IX; H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog...*, s. 17, 61, tabl. XXXII–XXXIV;

Typowe dla ówczesnej praktyki introligatorskiej są też materiały i techniki, jakimi posługiwano się w wymienionych pracowniach: deski bukowe (niewykluczone, że również dębowe – identyfikację utrudnia dokładne zaklejenie lica desek w niektórych woluminach) przeważnie o szazowanych krawędziach, obleczone brązową lub białą skórą. Zaopatrzone je w mosiężne zapięcia i okucia – niekiedy o bogatej formie – a niektóre także w żelazną katenację. Okładziny zdobione były w technice ślepych i złożonych wycisków z użyciem tłoków, strychulców i przynajmniej jednego radełka (w „Warsztacie 3”), wedle różnorodnych schematów. Wśród nich znajdowały się zarówno proste i zestandaryzowane kompozycje z tzw. wzorem rombowym oraz wzorem owocu granatu *vel* pędu ruty w obramieniu ornamentalnym¹², jak również bardziej wysmakowane układy z zagęszczonych i stykających się wycisków tłoków¹³. W konsekwencji, mimo różnic w poziomie wykonania dekoracji opraw, nie tyle pomiędzy warsztatami, ale w ich obrębie (co zapewne należałoby tłumaczyć podziałem prac na mistrzowskie oraz czeladnicze i uczniowskie), dorobek owych pracowni uznać należy za artystycznie zaawansowany zarówno pod względem technicznym jak i formalno-stylowym.

Wyróżniającym się detalem dekoracji niektórych opraw jest wspomniany na początku tekstu „tłok własnościowy”, będący *de facto* supereklibrisem Jana Waltera z Chojnic. Do jego wyciśnięcia w skórze okładzin wykorzystano tłok (stempel) introligatorski o owalnym kształcie i miniaturowych rozmiarach 30 x 20 mm, co stanowiło nawiązanie do ówczesnych pieczęci sygnetowych. Niewykluczone jednak, że posłużono się do tego mosiężnym tłokiem pieczętnym z herbem Waltera (lub co mniej prawdopodobne ze względów technicznych – sygnetem z wygrawerowanym herbem), udostępnionym przez niego introligatorowi. Ukazuje on profilowe popiersie Murzyna z dużym nosem, wydatnymi ustami i drobnymi loczkami fryzury, ujęte przez inicjały „i[oannes] W[alter]” o teksturalnym (pierwsza litera) i majuskułowym (druga litera) kroju (il. 1).

Wybór tego dość osobliwego motywu znajduje wyjaśnienie w późnośredniowiecznej heraldyce europejskiej, w której Murzyn pojawiał się jako godło i klejnot. Przepuszczalne źródło ikonograficzne wszystkich tego rodzaju wizerunków wiąże się ze św. Maurycem – przywódcą Legionu Tebańskiego, zwyczajowo ukazywanym jako Murzyn z koroną lub przepaską na głowie, bądź bez żadnego nakrycia głowy¹⁴. Nadmienimy, że

J. Tondel, *Inkunabuły...*, s. 169, il. nie num.; J. Geiß, *Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80-1544/45)*, Teil 2: *Werkstätten aus Danzig*, „Einband Forschung” H. 13 (2003), s. 14–15, 18, 20–23 (tamże próba przypisania dzieł z tej pracowni warsztatowi dobromiejskiemu); E. Chlebus, *Dawne introligatorstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Iubiliaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 55. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2006, s. 87 (tamże krytyczna opinia dot. poglądu J. Geiße).

¹² Zob. np.: H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog...*, tabl. XXI, XXVII–XXVIII, XXXI–XXXII; E. Ogonowska, *Oprawy...*, nr kat./il. 6, 8–9, 11, 14.

¹³ Zob. Np.: O. Günther, *Die Handschriften...*, tabl. VII–IX; H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog...*, tabl. XXII–XXIII, XXV–XXVI, XXIX–XXX i inne; E. Ogonowska, *Oprawy...*, nr kat./il. 5, 7, 10.

¹⁴ Zob. liczne średniowieczne i nowożytne przedstawienia św. Maurycego w heraldyce: M. de Valdes y Cocom, *Sigillum secretum (Secret seal). On the image the Blackmoor in European Her-*

polską tradycję heraldyczną XV i XVI wieku reprezentował herb Mory (godło: głowa Murzyna) (il. 2) i Ołobok (klejnot: popiersie Murzyna)¹⁵, zaś pruską – herb nieznannej rodziny toruńskiej (godło i klejnot: głowa Murzyna z opaską złotą)¹⁶. Znamienne wydaje się też przetrwanie owego motywu w nowożytnej heraldyce gdańskiej, na co dowodu dostarcza herb Kleinów (głowa Murzyna z przepaską na czole)¹⁷, oraz wpływowej rodziny Schmidtów (godło oraz klejnot: półpostać Murzyna z przepaską na głowie, strzelającego z łuku)¹⁸. Przypomnijmy też znalezienie się hipotetycznego motywu murzyńskiej głowy wśród tłoków zdobniczych używanych przez „Introligatora Smoka Mł.” (il. 3)¹⁹. W obszarze nadbałtyckim spotykamy go już od XIV wieku jako godło Kompanii Czarnogłowych (*Compagnie der Schwarzhäupter*) założonej w Rydze i zrzeszającej głównie kupców i właścicieli statków²⁰. Najpewniej też w kategorii godła herbowego należałoby rozpatrywać ten motyw w supereklibrisie Jana Waltera. Niestety piszącemu te słowa nie udało się natrafić na inne niż introligatorskie wyobrażenia jego herbu.

Spośród ponad dwudziestu inkunabułowych woluminów z księgozbioru bibliofila, zinwentaryzowanych przez Jędrzejewską i Pelczarową, supereklibris widnieje jedynie na sześciu oprawach (sygnatury: XV.103, XV.414, XV.453, XV.547, XV.626, XV.628)²¹, z których każda oznaczona jest w innym miejscu. I tak, pierwsze z dzieł atrybuowanych

aldry, <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/secret/famous/ssecretum.html> [dostęp: 16. 07. 2017]; Ta Neter Foundation: *Moor's Head of Europe*, <http://www.taneter.org./moorheads.html> [dostęp: 16. 07. 2017]. O występowaniu tego motywu w zdobnictwie introligatorskim A. Wagner, *Supereklibris polski...*, s. 132.

¹⁵ J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 191, il. nienum.; J.K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 177, il. nienum.

¹⁶ K. Mikulski, *Tarcze herbowe z Kościoła Mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015, nr kat./il. 65.

¹⁷ Zob. np.: ekslibris Jakuba Teodora Kleina sprzed 1759 roku w K. Reychman, *Ex-Librisy Gdańskie*, Warszawa 1929, il. nienum. na s. 46; *Książkowe znaki własnościowe...*, nr kat./il. 45.

¹⁸ Zob. np. osiemnastowieczne ekslibrisy Jana Beniamina oraz Michała Gotfryda Schmidtów oraz prawdopodobnie dziewiętnastowieczny ekslibris Michała Krzysztofa Schmidta w K. Reychman, *Ex-Librisy...*, il. nienum. na s. 66, 68, 69. Jako prezentujący herb tego samego gdańskiego rodu identyfikowany jest ekslibris wklejony do szesnastowiecznego druku w ofercie antykwarycznej (Lamus. Antykwariaty Warszawskie, *XXXII aukcja książek i grafiki*, Warszawa 28 maja 2011, nr kat./il. 80); w dwudzielnym polu tarczy widnieje jednak odmienne godło niż w późniejszych księgoznkach (wczesna odmiana?).

¹⁹ O. Günther, *Die Handschriften...*, tabl. III/51; H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, *Katalog...*, tabl. XXII. Najprawdopodobniej oba motywy nie zawierają odniesień do godeł heraldycznych, a raczej do postaci dwóch spośród trzech nowotestamentowych królów. Analogiczne tłoki znane są z późnogotyckiego introligatorstwa magdeburckiego, ale też z opraw przypisanych niegdyś anonimowemu introligatorowi w Dobrym Mieście, zob.: I. Schunke, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen*, Bd I: *Einzelstempel*, Berlin 1979, tabl. 201/10–13d; E. Chlebus, *Dawne introligatorstwo...*, s. 87.

²⁰ Zob. np.: E. Thomson, *Die Compagnie der Schwarzhäupter zu Riga und ihr Silberschatz*, „Schriftenreihe Nordost-Archiv” 6 (Nordostdeutsches Kulturwerk), Lüneburg 1994; *Lübeck 1500. Kunstmetropole im Ostseeraum*, hrsg. von J.F. Richter, Lübeck 2015, nr kat. 74.

²¹ W monografii *Supereklibris polski...*, s. 133, przyp. 90, podałem informację o pięciu oprawach z tym supereklibrisem.

„Warsztatowi 1” – „Introligatorowi Smoka Mł.” – (sygn. XV. 414) ma superekslibris wyciśnięty u góry dolnej okładziny, w obrębie ramy zwierciadła, pomiędzy dwoma romboidalnymi wyciskami tłoka z motywem lwa bądź lamparta (il. 4). Druga oprawa z tej grupy (sygn. XV. 453) oznaczona jest przy górnej krawędzi zwierciadła na górnej okładzinie wyciskiem wkomponowanym pomiędzy dwa romboidalne motywy (il. 5). Pomiędzy fryzem arkadkowym a linią wyznaczającą ramę zwierciadła ukazano superekslibris na oprawie o sygnaturze XV. 628 (il. 6). Z kolei na oprawie o sygnaturze XV. 547 owal superekslibrisu widnieje w centrum jednego z rombów, którymi podzielone jest zwierciadło dolnej okładziny (il. 7). Na dolnej okładzinie – lecz tym razem u góry szerokiego obramienia zwierciadła, pomiędzy rozetami utworzonymi ze zwielokrotnionych wycisków drobnych tłoków – wyciśnięto go na oprawie o sygnaturze XV. 626 (il. 8). „Warsztatowi 3” – „Introligatorowi pnącza i konara” – przypisywana jest odosobniona formalnie oprawa woluminu o sygnaturze XV. 103, która oznaczona jest na osi górnej okładziny, pośrodku górnej listwy dekoracji (il. 9). Superekslibris widnieje tam jako autonomiczny element kompozycji, czemu sprzyja ogólna skromność zdobień ograniczonych do złożonych rozetek na przecięciu listew oraz wzoru owocu granatu w zwierciadle.

Zastosowana w rzeczonych dziełach koncepcja miniaturowego superekslibrisu o sfragistycznej konotacji była znana w późnogotyckim introligatorstwie europejskim i polskim²². Stosunkowo liczne przykłady znaków własnościowych ukazywanych na okładzinach ksiąg i naśladujących pieczęcie znane są głównie z kręgu niemieckiego. Otwarta pozostaje kwestia na ile ślepe – a zatem wymagające podgrzania narzędzia metalowego do temperatury ponad 100°C – wyciski takich motywów wykonywano ze specjalnych tłoków introligatorskich, na ile zaś z tłoków pieczętnych adaptowanych do nietypowej funkcji. Faktem pozostaje, że wśród znaków tego rodzaju wyodrębnić można kompozycje analogiczne do pieczęci okrągłych z godłem herbowym lub herbem na tarczy otoczonym inskrypcją²³, ponadto do pieczęci tzw. ostroowalnych (o kształcie mandorli) z zazwyczaj okazalszym motywem w otoku inskrypcyjnym²⁴, jak również do pieczęci sygnetowych o okrągłym, owalnym lub ośmiobocznym kształcie²⁵. W księgoznakach ostatniej grupy widnieje godło na tarczy, samoistne godło herbowe lub gmerk, niekiedy z towarzyszącymi inicjałami lub monogramem. Przykładów tej tradycji dostarczają też księgozbiory polskie drugiej połowy XV wieku, wśród których wyróżniają się superekslibrisy bibliofilów krakowskich, w formie ośmiobocznej pieczęci sygnetowej z herbem pod napisem (Arnolf z Mirzyńca, przypuszczalny superekslibris Wojciecha Krypy z Szamotuł), z herbem trzymanym przez anioła-tarczownika (jeden z superekslibrisów Johanna Heydecke de Damnisa), czy też z godłem

²² Zagadnienie zależności formalnych i ideowych superekslibrisów średniowiecznych i nowożytnych od dzieł pieczętarskich poruszyłem w *Superekslibris polski...*, s. 120–124, 132–133, 414–418, il. 33–36, 41, 193a–e.

²³ I. Schunke, *Die Schwenke-Sammlung...*, tabl. 311 („Wappen”), il. 2–12a.

²⁴ Tamże, tabl. 311 („Wappen”), il. 13–14.

²⁵ Tamże, tabl. 312 („Wappen”), il. 20–29b, tabl. 313 („Wappen”), il. 50–66, i inne.

herbowym wypełniającym całe pole sygnetu (Mikołaj z Byliny)²⁶. Wiadomo też, że w podobnym czasie podobna forma supereklibrisu znana była w Wielkopolsce²⁷.

Być może już u schyłku XIV wieku, a na pewno w pierwszej połowie XV wieku, ta forma oznaczania i zarazem ozdoby opraw przeniknęła do Prus Krzyżackich. Zdaje się na to wskazywać wolumin kodeksu powstałego prawdopodobnie w państwie zakonnym, ewentualnie w północnej Nadrenii lub w Niderlandach: jego górną okładzinę podzielono na kilkadziesiąt kwadratowych pól, w których naprzemiennie wyciśnięto okrągłe tłoki introligatorskie lub pieczętne, z których dwa pierwsze prezentują Baranka Bożego oraz pustą tarczę w otokach inskrypcyjnych, trzeci zaś puste pole otoczone napisem²⁸. Znacznie istotniejszy z punktu widzenia niniejszego tekstu jest jednak tłok, który został odnotowany w katalogu średniowiecznych tłoków introligatorskich autorstwa Paula Schwenke i Ilse Schunke, oraz w elektronicznej bazie opraw „Einbanddatenbank” (il. 10)²⁹. Wprawdzie jego przerysowi ołówkowemu towarzyszy jedynie lakoniczna wzmianka: „Danzig Drachenbuchb.[inder] I”, świadcząca o zidentyfikowaniu go na oprawie gdańskiego warsztatu „Introligatora Smoka St.”, którego dzieła datowane są w rozległym przedziale od lat trzydziestych/czterdziestych do lat siedemdziesiątych XV wieku³⁰. Niemniej miniaturowe rozmiary (śr. 18 mm), okrągły kształt oraz charakterystyczna kompozycja składająca się z tarczy herbowej z nieczytelnym godłem oraz znajdującymi się po bokach inicjałami o gotyckim kroju „m”(?) i „i”(?), wskazują na jego funkcję znaku własnościowego nieokreślonego bibliofila z rodu rycerskiego bądź mieszczańskiego. Niestety, wśród kilkunastu opraw tego mistrza, jakie przeanalizowałem w PAN Bibliotece Gdańskiej oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu nie natrafiłem na żadną z takim znakiem³¹. Także baza „Einbanddatenbank”, opierająca się m.in. na materiałach Schwenkego i Schunke, zawiera jedynie reprodukcję wycisku tłoka³². W konsekwencji niewiadoma pozostaje relacja między opisanym motywem a pozostałymi elementami dekoracji oprawy, bądź opraw (naturalnie przy założeniu, że dzieło/dzieła z tym znakiem były pokrywane dekoracją – podobnie jak pozostałe znane prace tego warsztatu). Niezależnie od tego, przyjęcie niegdyśjszej atrybucji tłoka gdańskiemu introligatorowi dowodziłoby znajomości

²⁶ Charakterystyka wymienionych krakowskich supereklibrisów w A. Wagner, *Supereklibris polski...*, s. 120–124 (tamże wcześniejsza literatura), il. 33–36.

²⁷ R. Franczak, *Późnośredniowieczne supereklibrisy Mikołaja Heskena z Kościana. Cymelia ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [w druku] (tamże wcześniejsza literatura).

²⁸ *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, opr. M. Czyżak, współpr. M. Jakubek-Raczkowska, A. Wagner, Toruń 2016, nr kat. Rps 47/III, s. 197–202, il. 157.

²⁹ I. Schunke, *Die Schwenke-Sammlung...*, tabl. 313 („Wappen”), il. 64c; *Einbanddatenbank*, gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft, <http://www.hist-einband.de/recherche/ebwerkz.php?rwz=m&cid=130980b> [dostęp: 20.07.2017].

³⁰ O. Günther, *Die Handschriften...*, s. 43; I. Schunke, K. von Rabenau, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen, II: Werkstätten*, Berlin 1996, s. 60–66; *Katalog rękopisów...*, nr kat. 39, 41

³¹ PAN Biblioteka Gdańska, sygn.: Ms. Mar. f. 123, 139, 145, 153, 187, 244; Ms. Mar. o. 10; Ms. Mar. q. 3, 7, 8, 9, 10, 11; Biblioteka UMK w Toruniu, sygn. Rps. 39/III, 41/III.

³² *Einbanddatenbank...* [dostęp: 20.07.2017]

owej charakterystycznej formy oznaczania ksiąg w nadmotławskim ośrodku nawet na kilkadziesiąt lat przed Walterem z Chojnic.

Tym co jednak odróżnia większość pieczętarskich superekslibrisów (a szerzej: zdobień o pieczętarskiej formie) na średniowiecznych oprawach od superekslibrisów na woluminach Waltera jest sposób ich rozmieszczenia w obrębie dekoracji okładek. W tych pierwszych oparty jest on bowiem na regularności, będącej efektem przemyślanego i zaplanowanego wprzęgnięcia motywów pieczętarskich w całość kompozycji zdobniczej. Oprócz zilustrowanego wyżej rzadkiego schematu ulokowania motywów pieczętarskich w kwadratowych, zwielokrotnionych polach wyznaczonych liniami, do najczęstszych należało symetryczne rozmieszczenie parzystej lub nieparzystej liczby motywów w otoczeniu wycisków z innych tłoków (z motywami geometrycznymi, floralnymi, zoomorficznymi, czy też figuralnymi). Niekiedy silniej je wyróżniano poprzez wkomponowanie w narożniki ram otaczających zwierciadło, bądź umieszczanie w centrum zwierciadła. Dodajmy, że rozwiązania te były analogiczne do schematów rozmieszczania sygnatur introligatorskich, nierzadko mających formę tarczy herbowej z godłem rzemieślnika. Poza tym realizowano rozmaite, oryginalne pomysły, jak ten z oprawy jednej z ksiąg Heydecke de Damnisa: dwa wyciski sygnetowych „pieczęci” ukazano w przedstawieniu herbu Krakowa obejmującym całą okładzinę, jako „zawieszono” między wieżami miejskimi (trzeci – większy – wizerunek herbu bibliofila „zawisł” w przelocie bramy miejskiej)³³.

Na większości opraw ksiąg Waltera wizerunki jego godła znajdują się zaś w przypadkowych miejscach, niejako „wciśnięte” między elementy dekoracji okładek, co zresztą narusza ich przejrzysty i rytmiczny układ (sygn. XV. 414, XV. 453, XV. 626, XV. 628). Dbałość o umieszczenie sygnetowego godła na osi dekoracji okładziny zdradzają jedynie oprawy o sygn. XV. 103 i XV. 547. Przyznać jednak trzeba, że takiej koncepcji sprzyjała pustka fragmentów okładziny nieozdobionej innymi tłokami (w ramach tzw. kompozycji rombowej zwierciadła – sygn. XV. 547, oraz poziomej listwy ramy zwierciadła – sygn. XV. 103). Cechy te wyraźnie wskazują na wtórność wyciśnięcia superekslibrisu na wszystkich oprawach. Innymi słowy, Jan Walter z Chojnic najprawdopodobniej podjął się oznaczenia części swoich książek, oprawionych wcześniej w różnym czasie, według odmiennych schematów dekoracyjnych i w różnych pracowniach introligatorskich³⁴. Mając na uwadze wymogi techniczne dotyczące trwałości wycisków z tłoków w skórze, musiało to nastąpić w którejś z owych pracowni, wedle ogólnych wytycznych bibliofila. Czy introligator posłużył się w tym celu specjalnie wykonanym tłokiem, czy też wykorzystał tłok pieczętny (sygnet?) Waltera, musi pozostać kwestią otwartą. Z jednej bowiem strony za specjalnym, introligatorskim, przeznaczeniem narzędzia przemawiałby czynnik psychologiczny i prawny: udostępnienie/udostępnianie rzemieślnikowi osobistego tłoka herbowego niosło przecież za sobą ryzyko jego uszkodzenia podczas podgrzewania i wyciskania na oprawach, nie mówiąc o możliwości zagubienia, ze wszystkimi skutkami prawnymi takiej sytuacji. Z drugiej strony pamiętać należy, że zlecenie sporządzenia przez złotnika lub pieczę-

³³ Zob.: J. Storm van Leeuwen, *The Golden Age of Bookbindings in Cracow 1400–1600*, Kraków 2011, nr kat./tabl. 13; A. Wagner, *Superekslibris polski...*, s. 121–122, il. 33.

³⁴ Pogląd ten wyraziłem w *Superekslibris polski...*, s. 133.

tarza duplikatu tłołka herbowego wiązało się z kosztami, co skłaniać mogło bibliofila do podjęcia ryzyka i udostępnienia go zaufanemu introligatorowi. Rozstrzygnięcie tej kwestii umożliwiłaby zapewne analiza porównawcza wycisków na oprawach z pieczęciami Waltera na dokumentach; przykłady takowych są jednak nieznane.

Obecny stan badań nad średniowiecznym introligatorstwem gdańskim, oraz dziejami tutejszego bibliofilstwa, uniemożliwiają jednoznaczne stwierdzenie na ile superekslibris Jana Waltera z Chojnic był pierwszym dziełem tego typu w lokalnym środowisku. Przywołany za Schwenke i Schunke przypadek tłołka herbowego łączącego z warsztatem „Introligatora Smoka St.” sygnalizuje, że praktyka oznaczania ksiąg w ten sposób narodziła się w Gdańsku przynajmniej kilka dekad wcześniej. Jakkolwiek rodzi to nadzieję na odkrycia zmieniające obraz genezy gdańskiego superekslibrisu, księgoznak Waltera pozostanie świadectwem bogactwa kultury książki w tym mieście doby późnośredniowiecznej. Jednocześnie, jako dzieło powstałe i stosowane na przełomie XV i XVI stulecia, sytuuje się on u początków bujnej tradycji książkowych znaków własnościowych nad Motławą, wyznaczanej choćby plakietowym superekslibrisem Biblioteki Rady Miejskiej Gdańska, czy też finezyjnymi manierystycznymi superekslibrisami Johanna Speimanna i Eggerta van Kempna.

BIBLIOGRAFIA

- Chlebus E., *Dawne introligatorstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Iubilaum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 55. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2006.
- Dachnowski J. K., *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995.
- Franczak R., *Późnośredniowieczne superekslibrisy Mikołaja Heskena z Kościana. Cymelia ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [w druku].
- Geiß J., *Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45)*, Teil 2: *Werkstätten aus Danzig*, „Einbandforschung” H. 13 (2003), s. 13–25.
- Gryzio B., *Muzeum czarnej sztuki. Katalog inkunabułów PAN Biblioteki Gdańskiej*, Gdańsk 2012.
- Günther O., *Aus der Geschichte und dem Inhalt der Bibliothek der Danziger Marienkirche*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” Jhg. 20 (1921), Nr 2, s. 10–15.
- Günther O., *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921 (*Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, Bd. 5).
- Jędrzejowska H., Pelczarowa M., *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954.
- Jędrzejowska H., *Walter Jan*, [w:] *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 937b.
- Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, opr. M. Czyżak, współpr. M. Jakubek–Raczkowska, A. Wagner, Toruń 2016.
- Książki – eleganki. Katalog wystawy*, oprac. M. Otto, D. Binkowska, A. Więcek, Gdańsk 2014.
- Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN. Muzeum Zamkowe w Malborku*, oprac. H. Dzienis, Malbork 1988.
- Lamus. Antykwarjaty Warszawskie, *XXXII aukcja książek i grafiki*, Warszawa 28 maja 2011.
- Lübeck 1500. Kunstmetropole im Ostseeraum*, hrsg. von J.F. Richter, Lübeck 2015.
- Mikulski K., *Tarcze herbowe z Kościoła Mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015.
- Nowak Z., *Konrad Baumgart i początki sztuki drukarskiej w Gdańsku w XV wieku*, Gdańsk 1998.
- Nowak Z., *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Kopernika*, Toruń 1972.
- Nowak Z., *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976.

- Ogonowska E., *Oprawy gdańskie XV–XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” t. 15/16 (1998), s. 177–190.
- Ogonowska E., *Oprawy książkowe*, [w:] *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wiek. Eseje*, red. nauk. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 216–221.
- Ogonowska E., *Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, Gdańsk 1993.
- Pelczar M., *Nauka i kultura w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, przedmowa G. Labuda, Warszawa 1969.
- Pszczółkowska Z. L., *Walter Jan z Chojnic*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 407a–408b.
- Reychman K., *Ex-Librisy Gdańskie*, Warszawa 1929.
- Rozenkranz E., *Najstarszy pomorski supereklibris, czyli słów kilka o chojnickim bibliofilu z XV wieku*, „Kaszëbë” 1959 nr 10: *Pomorania*, s. ii.
- Schunke I., *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen*, Bd I: *Einzelstempel*, Berlin 1979.
- Schunke I., Rabenau K. von, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen*, II: *Werkstätten*, Berlin 1996.
- Storm van Leeuwen J., *The Golden Age of Bookbindings in Cracow 1400–1600*, Kraków 2011.
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.
- Thomson E., *Die Compagnie der Schwarzhäupter zu Riga und ihr Silberschatz*, „Schriftenreihe Nordost-Archiv” 6 (Nordostdeutsches Kulturwerk), Lüneburg 1994.
- Tondel J., *Inkunabuly w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń–Pelplin 2007.
- Wagner A., *Gotycki ornament chrystologiczny „arbor vitae” na tle zdobnictwa introligatorskiego w Europie i Polsce w XV–XVI wieku*, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki. Studia z historii sztuki*, red. J. Daranowska-Łukaszewska, A. Dworzak, A. Betlej, Warszawa 2015, s. 119–131.
- Wagner A., *Supereklibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.

Einbanddatenbank, gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft,

<http://www.hist-einband.de/recherche/ebwerkz.php?rwz=m&cid=130980b>

M. de Valdes y Cocom, *Sigillum secretum (Secret seal). On the image the Blackmoor in European Heraldry*,

<http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/secret/famous/ssecretum.html>

Ta Neter Foundation: *Moor's Head of Europe*, <http://www.taneter.org./moorsheads.html>

JAN WALTER OF CHOJNICE AS A PRECURSOR OF THE GDAŃSK SUPRALIBROS TRADITION

Jan Walter of Chojnice (*about 1445, †1512), initially a vicar, and then a parson of St. Peter and Paul's Church, as well as a secretary of Gdansk City Council, is one of the best known figures associated with the old book culture in Gdansk. The article describes one of the aspects of his bibliophilia: book covers marked with supralibros. It first discusses works by local bookbinders made for Walter, and then analyses a supralibros in the form of a miniature oval featuring the mark of a bibliophile (the head of a Negro) against the background of the European and local tradition of marking books in late Middle Ages. As a result, it is demonstrated that six from among the Gdansk citizen's books we currently know, which contain the mark, were provided with it secondarily. This is mainly indicated by the non-typical locations of the supralibros – each one is in a way “squeezed in” between the regularly spaced elements of the blind embossing adornment of the covers.

Keywords: Jan Walter of Chojnice, late Gothic bookbinding in Gdansk, supralibros, signet seals

JOHANN WALTER KONITZ ALS WEGBEREITER DER TRADITION DES SUPEREXLIBRISES

Als eine der bekanntesten Gestalten der früheren Buchkultur in Danzig gilt Johann Walter Konitz (ca. 1445–1512). Er war Vikar, später Pfarrer der St. Peter und Paul Kirche in Danzig und Sekretär des Danziger Stadtrates. In dem Artikel wird die Charakteristik einer von den Aspekten seiner Bibliophilie dargestellt, und zwar die Charakteristik der einzelnen Einbände, die mit einem Superexlibris geschmückt werden. Am Anfang werden die Kunstwerke der lokalen Buchbinder unter die Lupe genommen, denen Johann Walter Konitz sie anfertigen ließ. Folgend untersucht man sein Superexlibris in Form eines Miniaturovals mit einem Wappen des Bibliophilen (ein Negerkopf) im Vergleich mit der europäischen und lokalen Tradition der Bezeichnung der Bücher im späten Mittelalter. Am Ende wird nachgewiesen, dass sechs von den zur Zeit vorhandenen Büchern des berühmten Danziger, die mit diesem Superexlibris bezeichnet werden, es sekundär enthielten. Dafür sprechen vor allem die untypischen Lokalisierungen des Superexlibris, das sozusagen unter regulär untergebrachten Elementen der blind aufgeprägten Dekoration der Buchbekleidung hineingezwängt wird.

Schlüsselwörter: Johann Walter Konitz, spätgotische Buchbinderei in Danzig, Superexlibris, Siegelringe

1. Superekslibris Jana Waltera z Chojnic, anonimowy złotnik lub pieczętarz (tłok), Warsztat 1/Intrologator Smoka Mł. (wycisk na oprawie), Gdańsk, około 1500 (przed 1512) (PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

2. Wizerunek głowy Murzyna w herbie Mory, reprodukcja wg J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 191.

3. Wizerunki Murzyna (po lewej) i Murzynki? (po prawej) jako dekoracja oprawy z Warsztatu 1/Intrologatora Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

4. Oprawa z supereklibrisem Jana Waltera z Chojnic (dolna okładzina),
Warsztat 1/Introligator Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (przed 1512)
(PAN Biblioteka Gdańska, fot. K. Nowaliński)

5. Oprawa z superekslibrisem Jana Waltera z Chojnic (górna okładzina),
Warsztat 1/Intrologator Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (przed 1512)
(PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

6. Oprawa z superekslibrisem Jana Waltera z Chojnic (górną okładziną), Warsztat 1/Introligator Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (przed 1512) (PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

7. Oprawa z superekslibrisem Jana Waltera z Chojnic (dolna okładzina),
Warsztat 1/Intrologator Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (przed 1512)
(PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

8. Oprawa z superekslibrisem Jana Waltera z Chojnic (dolna okładzina),
Warsztat 1/Introligator Smoka Mł., Gdańsk, około 1500 (przed 1512)
(PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

9. Oprawa z supereklibrisem Jana Waltera z Chojnic (dolna okładzina),
Warsztat 3/Introligator pnącza i konara, Gdańsk, około 1500 (przed 1512)
(PAN Biblioteka Gdańska, fot. A. Wagner)

10. Przerys ołówkowy wycisku tłoka z prawdopodobnie superekslibrisem anonima „m i” (?) na oprawie Introligatora Smoka St., Gdańsk, między latami trzydziestymi/czterdziestymi a siedemdziesiątymi XV wieku (reprodukcja wg <http://www.hist-einband.de/recherche/ebwerkz.php?rwz=m&cid=130980b> [dostęp: 20.07.2017])